

El Montseny, Babel de les arts

ARTUR RAMON NAVARRO

The Montseny, Babel of the arts

El Montseny ha estat des de les acaballes del segle XIX un nucli aglutinador d'una important colònia artística, que n'ha representat els paisatges amb especial profusió entre 1870 i 1940. Podem distingir tres grans moments d'efervescència artística al Montseny: de 1870 a 1900, amb la pintura realista i modernista de Rigalt, Urgell, Rusiñol i Anglada Camarasa; el període de màxima esplendor, de 1903 a 1936, amb figures clau del Noucentisme com Marià Pidelaserra i Josep Obiols; i finalment, els anys 1936-1939, en què el Montseny fou el refugi de Jaume Mercadé.

Paraules clau: Modernisme, Noucentisme, Pidelaserra, Obiols, Mercadé.

Since the end of the 19th century, Montseny has been a focal point for an important artistic colony that painted its landscapes particularly often between 1870 and 1940. We can distinguish three periods of artistic effervescence in the Montseny: from 1870 to 1900, with realist and modernista painters like Rigalt, Urgell, Rusiñol and Anglada Camarasa; the period of maximum splendour, from 1903 to 1936, with key figures of Catalan Noucentisme such as Marià Pidelaserra and Josep Obiols; and finally, the years 1936-1939, in which the Montseny became the refuge of Jaume Mercadé.

Keywords: Modernisme, Noucentisme, Pidelaserra, Obiols, Mercadé.

El títol d'aquest article parafraseja el cèlebre apel·latiu amb què el crític Rafael Benet va designar Tossa en un article publicat a la revista *Art*,¹ on descrivia l'activitat cultural d'aquesta vila de la Costa Brava que aplegava artistes vinguts d'arreu d'Europa. La seva descripció es basa en l'experiència personal de conèixer Tossa com a estiuejant entre 1928 i 1935, sobretot de 1934, any de l'article, i en la seva capacitat per copsar el potencial cultural de la seva vila d'estiueig.

Sempre he pensat que es podria traslladar al Montseny el títol i bona part del contingut de l'article de Rafael Benet, ampliant-ne el marc cronològic i substituint el mar per la muntanya. Va ser el Montseny una Babel de les arts al mateix nivell i temps que ho fou Tossa? Certament no en el sentit lingüístic i de diversitat de procedència dels artistes, gairebé tots catalans al Montseny, però sí pel que fa a la pluralitat d'estils i credos estètics.

Si a les primeres dècades del segle XX els artistes i escriptors van trobar en el poble de la Costa Brava una mena d'Arcàdia mediterrània, altres intel·lectuals i artistes es refugiaren a la Muntanya d'Ametistes a la recerca d'un ideal de civilització com el que propugnaria el Noucentisme: que conjugué la modernitat amb l'estudi de la tradició i els clàssics per impulsar una societat nova amb els motors de la curiositat i de la cultura.²

Etimològicament, el mot *Montseny* prové del llatí *Mons Signus*, que vol dir 'muntanya senyal' perquè, com a cim més alt de la serralada Prelitoral, indicava als navegants que eren a prop de terra ferma. Però el poeta Jaume Bofill i Ferro, *Guerau de Liost*, va fer del Montseny un senyal d'una altra mena: el referent de la seva poètica, plena d'una sensualitat exquisida, que apel·la als sentits. En el veritable manifest fundacional del Noucentisme, el pròleg que Eugeni d'Ors va escriure a *La muntanya d'ametistes* (1908) de Guerau de Liost, Ors hi presenta metafòricament el Montseny com "un monstre (que) va prendre la fantasma d'una dona bellíssima, nua". El poeta, al seu torn, seria segons Ors "un sant Antoni que guardava als dintres una ànima de Marquès de Sade", capaç de transformar "la carn del monstre d'infern, que els impius solen anomenar Natura, ne sortia llatzerada en perfecció... perquè la vida no és altra cosa que la perfecció". Segurament Bofill i Mates no compartia del tot l'estranya amalgama de fervor místic i sadisme de Xènius, però és evident que, des del mas Rosquelles, a tocar de Viladrau, va ser el principal impulsor d'una imatge mítica del Montseny.

1 Rafael BENET, "Tossa, Babel de les arts", *Art*, volum II, octubre de 1934.

2 Un dels assajos que millor expliquen l'estructura cultural del Noucentisme és el d'Oriol BOHIGAS, "Del programa polític a la política cultural", en: AA.VV., *Història de la cultura catalana. Vol. 7: El Noucentisme, 1906-1918*, Barcelona: Edicions 62, 1996, p. 15-37.

Convidats per Bofill i Mates, per Viladrau passaren intel·lectuals de la talla de Josep Carner, Carles Riba i Marià Manent, entre d'altres. Durant la Guerra Civil, de 1936 a 1939, s'hi refugià Manent, que, instal·lat a la masia de Ca l'Herbolari, va escriure *El vel de Maia* (1975), un esplèndid dietari dels anys de guerra. També residirien a Viladrau el poeta Salvador Espriu i l'historiador Ramon d'Abadal i de Vinyals.

Però Viladrau i els seus rodals no només foren un centre de peregrinació intel·lectual sinó també artística. El Montseny es desplegava com un gran tema que no només convidava a l'elegia, el vers o la prosa sinó que també era ideal per ser dibuixat o pintat. D'aquesta manera, a les quatre primeres dècades del segle XX, s'hi aplegà un grup d'artistes de la talla dels pintors Marià Pidelaserra, Joan Obiols i Jaume Mercadé, per posar-ne només tres exemples prou coneguts. A diferència del que passava en la literatura, en el camp de les arts plàstiques no hi havia una figura que fes de Guerau de Liost i aglutinés el grup, de manera que els artistes esmentats hi van passar temporades atrets per la natura, però sense formar cap cenacle.

Una altra diferència amb la literatura és que els escriptors ofereixen tant una visió de detall com una altra de panoràmica del Montseny, mentre que en la pintura predomina clarament la panoràmica, com les vistes orgàniques i puntillistes de Pidelaserra.³ Sembla com si els pintors, dibuixants o aquarel·listes que s'apropen al Montseny el copsessin gairebé sempre amb un ull en gran angular, sense fixar-se en allò més petit: la flor de la ginesta sucumbeix al turó.

Hi ha tres grans moments d'efervescència artística al Montseny. El primer, de 1860 a 1900, aplega els artistes que van anar a cercar el motiu o tema al Montseny, sobretot a Arbúcies, de Modest Urgell –que també va passar per Viladrau– a Santiago Rusiñol –que va pintar alguns olis primerencs als torrents d'Arbúcies.

El segon moment ve marcat per la figura de Marià Pidelaserra, que el 1903 s'instal·là a l'ermita de Sant Segimon i ens deixà unes vistes d'un impressionisme puntillista característic que ja han estat tractades en aquesta mateixa publicació per l'amic Manuel Canals.⁴ Aquesta etapa, que va del 1900 al 1936, coincideix amb el moment d'esplendor del Noucentisme, que fa de Viladrau un centre per on passen artistes com Josep Obiols, que va dibuixar en llapis carbó els rodals de Ca l'Herbolari.

3 Si analitzem *La muntanya d'ametistes* de Guerau de Liost, veurem que fa servir indistintament la visió panoràmica en poemes com "Visió de la plana", "Els cimals" o "Les Agudes" i la visió de detall en d'altres com "Les primeres fulles", "A les abelles" o "Al puput".

4 Manuel CANALS, "Marià Pidelaserra, pintor del Montseny", *Monografies del Montseny* 21 (2006) 41-46.

La tercera i darrera etapa que aquí estudiarem és la de la Guerra Civil, en què Viladrau serví de refugi –com ho ha tornat a ser durant la pandèmia de covid-19–, un amagatall per als intel·lectuals i artistes que fugien d’una Barcelona bombardejada o altres indrets amenaçats pel drama bèl·lic. Pintors com Jaume Mercadé visqueren aquí i ens deixaren un testimoni pintat tant preuat com el literari de Marià Manent ja esmentat. Després de la guerra el panorama canvia i la Torre de Babel es va esfondrant, tot i que en queden restes que tractarem a manera d’epíleg.

ELS PRIMERS A PINTAR EL MONTSENY: DE LLUÍS RIGALT A SANTIAGO RUSIÑOL

Cap a mitjan segle XIX, la pintura realista s’impregna de la nova fal·lera per l’excursionisme i els artistes surten a caminar i prendre notes del natural. Són els antecedents de la pintura en *plein air* de la qual, més tard, els impressionistes farien bandera. Sabem que Lluís Rigalt, l’exponent de

la pintura realista catalana, quan arribava l'estiu agafava la motxilla i els estris i caminava de Barcelona amunt fins a França. Ens ha deixat centenars de notes en carbó o ploma sobre papers i quaderns. Així sabem que el 1844 va passar per Centelles i en va representar el castell en un dibuix que es conserva al MNAC. També pintà el quadre *Camí de Sant Hilari a les Agudes*. Justament de les Agudes, el Centre Excursionista de Catalunya en conserva un dibuix fet per Rusiñol en carbó i guaix el 1879. Rusiñol s’instal·là en diverses ocasions a la fonda Torras d’Arbúcies i pintà vint-i-vuit quadres del jardí boscós de Can Badés, avui parc Mongé.

Modest Urgell, *Viladrau. Casa rural*, llapis grafit, ploma i aquarel·la sobre paper de color ocre, MNAC
<https://www.museunacional.cat/ca/colleccio/viladrau-casa-rural/modest-urgell/026488-d>

Modest Urgell exposà obres realitzades a Viladrau entre 1871 i 1873 junt amb d'altres fetes a Sant Hilari, Espinelves, Hostalric i Arbúcies. El MNAC en conserva un dibuix d'un carrer de Viladrau que no hem pogut identificar amb certesa (fig. 1), tot i que sembla una vista del carrer de la Rectoria.

Abans del 1900 el gran centre de peregrinació dels artistes al Montseny fou Arbúcies. Per allí passaren –a més dels ja esmentats Urgell i Rusiñol– Anglada Camarasa, Sebastià Junyent i Fèlix Mestres, entre tants. El nucli aglutinador era la masia El Roquer, situada a la carretera que va de Viladrau a Sant Hilari, amb un immens jardí amb més de cent cinquanta espècies naturals que feien les delícies dels artistes. La casa apareix documentada des del 1313, sempre lligada a la família Roquer, que fou una de les més prominents d'Arbúcies –tot i que eren ciutadans honrats de Barcelona i de Vic– i de la petita noblesa local. A través d'un casament, els Lambert, d'origen francès, entroncaren amb els Roquer i saberen endreçar l'economia de la casa. El fons documental de la família, format per més de cinc-cents pergamins i escrits, va ingressar fa anys a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

Entre 1888 i 1895, el pintor Hermen Anglada Camarasa va passar diverses temporades a la finca del Roquer seguint els passos del seu admirat Víctor Balaguer, escriptor i polític que va freqüentar Arbúcies des de 1892. Balaguer solia estar-se a Can Blanch, on organitzava vetllades amb personalitats de l'època. La finca li inspirà la novel·la *Al pie de la encina*, dedicada a la seva amfitriona, Conxita Blanch. El 1893 Anglada va començar a preparar la seva primera exposició individual a la Sala Parés de Barcelona, que s'inaugurà el març de 1894 amb deu quadres del Montseny, especialment d'Arbúcies.

A partir de l'alba del nou segle XX, i seguint les recomanacions del doctor Valentí Carulla, que considerava les aigües de Viladrau ideals per combatre la tuberculosi, Arbúcies va cedir el protagonisme intel·lectual a Viladrau.

VILADRAU, LA TORRE DE BABEL DEL NOUCENTISME: MARIÀ PIDELASERRA I JOSEP OBIOLS

L'estiu de 1903 el pintor Marià Pidelaserra s'instal·la a l'ermita de Sant Segimon, acompanyat d'un capellà i la seva majordoma, per viure “amb austeritat eremítica”, que diria Ors,⁵ durant dos mesos. Allí va viure en plena comunió amb la natura i pintà alguns paisatges del Montseny que han esdevingut el paradigma de la seva obra. Com va arribar fins allí? Sojornar a Sant Segimon el 1903 era una aventura exòtica. El setembre de 1902 el periodista Josep Lloreda escrivia a la revista *Catalunya Artística*

5 Eugeni D'ORS, “Pròleg”, *La muntanya d'ametistes*.

un article on deia: “De segur que no passaria lo que succeheix avuy, que s’enlavissan y s’enrunan per moments gayrebé totas [les refereix a les ermites del Montseny] y particularment la de Sant Segimón, quina casi sol serveix pera corral de bous, y la major part de l’any resta tancada”.⁶

En aquest “corral de bous”, a la fi del món, Pidelaserra pintà les meravelloses obres puntillistes amb vistes aèries del Montseny que el col·leccionista Plandiura va comprar el 1914 i avui es conserven al MNAC. Sabem que va pintar dotze teles grans, de les quals només sis han estat localitzades. I també algunes notes, de les quals en aquest article en donem a conèixer cinc més que he col·leccionat en els darrers anys. Es tracta d’uns olis sobre cartró de petit format que representen Sant Segimon (fig. 2), una vista de Viladrau, dues vistes del Montseny i una altra vista de Viladrau, de format més gran, que va ser propietat de Xavier Nogués i passà per la col·lecció d’Antoni Argullol. Pidelaserra en aquests petits quadres deixa anar la mà i es planteja problemes que resoldrà en les composicions més grans. Tal com escriu Josep Casamartina, és possible que també pintés al Montseny els quadres *Adam i Eva* i *Les tres gràcies* i alguns dibuixos que tancarien el seu cicle simbolista. Un dels darrers quadres pintats allà fou *L’arbre del Montseny* (col. Amadeu Cuito), que tant agradava a Francesc Pujols,

Marià Pidelaserra, Vista de Sant Segimon, oli sobre cartró. Col·lecció particular, Viladrau.

6 Josep LLOREDA, “Una excursió al Montseny”, *Catalunya artística*, setembre de 1902, p. 605-609.

estiuellant de Viladrau, que junt amb el seu germà va ser l'únic que el va visitar mentre sojornava a Sant Segimon.

Pidelaserra va exposar aquesta sèrie de paisatges del Montseny a l'Ateneu Barcelonès a les acaballes del 1903. El promotor de la mostra va ser Francesc Pujols, que el 1934 escrivia: "Les pintures del Montseny, volent-se allunyar i allunyant-se de les visions copsades a París, prop del riu, escola dels estudis d'en Pidelaserra, s'acollien al puntillisme, que era la tècnica que, conservant i fins augmentant la concreció de la visió, li conservava igualment l'ambient diluït dels objectes fosos en l'aire i la llum, representat per la boira de la pintura francesa".⁷ És paradoxal que les obres del Montseny de Pidelaserra fossin un fracàs quan ara, gairebé cent vint anys després, son les més apreciades. Pidelaserra pertany als pintors maleïts, incompresos en el seu temps, però reconeguts després, una mena de Van Gogh català.

A la inauguració de la mostra de l'Ateneu hi anà molt poca gent –com ara el poeta Joan Maragall– i l'exposició es va saldar amb un fracàs i la consegüent paràlització de l'artista, absolutament enfonsat per les males crítiques i les migrades vendes que l'anirien allunyant de la pintura. Veient els paisatges del Montseny avui al MNAC, em quedo amb el que diu Pujols: "Nosaltres, ja des d'aquella època tan llunyana, hem anat veient cada any, sense voler, una relació entre els quadres del Montseny del nostre amic i la primavera, amiga de tots. Quan en aquell temps ens vam preguntar a nosaltres mateixos què ens recordaven aquells paisatges del Montseny, la primavera ens va donar la resposta. Si aquells quadres ens feien veure la primavera, la primavera ens feia veure aquells quadres d'en Pidelaserra". I conclou: "pintor que, en lloc de pintar des de fora, pinta des de dintre".⁸ Certament, la fusió de Pidelaserra amb la natura és tan potent en la sèrie pintada a Sant Segimon que fructifica en uns quadres que recullen tots els colors i les textures dels boscos, filtrades per la llum daurada del sol de l'estiu, paisatges que els qui coneixem la muntanya hem sentit infinitat de vegades.

L'aproximació de Josep Obiols al Montseny és molt diferent. Hi passà diverses temporades i pintà i dibuixà els voltants de l'indret on es devia allotjar: Ca l'Herbolari, masia del segle XVIII pertanyent al barri de les Paitides de Viladrau i propietat de Jaume Bofill, l'herbolari nomenat per Ferran VII "Boticario de Cámara de Su Majestad". A finals dels anys vint i durant els trenta del segle XX, Jaume Bofill i Mates en va fer el punt de trobada d'intel·lectuals com Josep Carner, Carles Riba, Marià Manent,

7 Francesc PUJOLS, *El pintor Pidelaserra*, Barcelona: Syra 1934.

8 Íbidem.

Agustí Duran i Sanpere i la família Pàniker. Als anys trenta, Obiols alternava els seus estius entre Viladrau i la Poble de Claramunt.

Els dibuixos i apunts en llapis carbó que Obiols pren del natural tenen una gran força expressiva. Són dibuixos plens d'espontaneïtat, instantanis, i com diu Pilar Vélez, "d'una qualitat gairebé rugosa, tàctil, que atorga a aquests dibuixos una certa qualitat 'màgica', que ens acostava al món simbòlic de la natura".⁹ Entre els olis, destaquen *Paisatge de Viladrau* (1930; col. J. P.), *Bosc de Viladrau* i una *Vista de Viladrau* (fig. 3) (1931; col·lecció Banc Sabadell). Obiols també va retratar en carbó alguns nens, fills dels seus amics, com *Retrat de Jordi Riba* o *Montserrat fent ganxet*. En una carta que envia a Carles Riba el 29 d'agost de 1933, escriu: "He fet dibuixos de canalla, retrats. Tinc ganes de pintar algun altre retrat de criatura perquè voldria experimentar aquest gènere què dona. Sempre l'he descuidat i he fet mal fet, perquè tal vegada la fama i la fortuna m'han de venir d'aquí".¹⁰

Josep Obiols, *Vista de Viladrau*, oli sobre tela, Fundació Banc Sabadell.

9 Pilar VÉLEZ, "Pròleg", en: *Josep Obiols. L'esperit noucentista. Dibuixos del 1917 al 1937*, catàleg d'exposició, Barcelona: Sala d'Art Artur Ramon, 1994.

10 Carta de Josep Obiols reproduïda a íbidem.

LA GUERRA CIVIL I VILADRAU COM A REFUGI: JAUME MERCADÉ

Durant la Guerra Civil, Viladrau fou un refugi per a moltes persones que fugien de la confrontació fratricida. Allí trobaren aixopluc i menjar. Però també fou un refugi per als arxius catalans, com bé va precisar en un article d'aquesta mateixa publicació l'historiador Jaume Enric Zamora.¹¹

Entre els escriptors, Marià Manent passà els anys de la guerra a Viladrau, durant els quals va esbossar el preciós dietari *El vel de Maia* amb què va guanyar el Premi Josep Pla el 1974. I entre el artistes refugiats, destaca la presència de Jaume Mercadé. De fet, Manent en el seu llibre cita una trobada amb Mercadé esdevinguda el 3 de setembre de 1938: "Dia núvol, trist, amb algun moment de sol. Al matí baixo al poble, on parlo amb el pintor Mercadé, que treballa a la plaça: l'evoca amb el seu art poètic, ric d'estructura, ple d'intimitat en la llum i en els detalls".¹²

Com va arribar Mercadé a Viladrau? Fugint de la Barcelona de la Guerra Civil. Només podia pintar l'interior del poble perquè a l'exterior és probable que l'haguessin acusat d'espia. Hi va anar amb la dona i el seu fill Jordi. La majoria de quadres d'aquesta època, Mercadé els va pintar entre 1937 i 1938. També va fer alguns retrats interessants. Va retornar a Barcelona el 1939, quan la ciutat va caure en mans dels franquistes.¹³ Ho explica Enric Jardí en la monografia que li dedicà:

Los intensísimos bombardeos de marzo de 1938 llevan a Mercadé y a los suyos a buscar refugio en Viladrau, donde pinta muchos retratos de personas que como él han huido de la ciudad, calles y vistas del pueblo o sus alrededores. Aquel frondoso paisaje del Montseny no le convence demasiado, ya que está muy lejano a su sensibilidad avezada a los campos secos tarraconenses. Por esto, sus mejores telas de Viladrau, exceptuando aquellas que no describen aspectos urbanos, son, a mi entender, las que captan la naturaleza desnuda de vegetación, en otoño o invierno. Otra particularidad a consignar en los paisajes mercaderianos de esta época es que el pintor los realiza con una técnica distinta, empleando una pincelada larga, filiforme.¹⁴

Certament, el paisatge de Viladrau no s'adaptava bé a la paleta de Mercadé, tot i que va deixar algun quadre notable com una *Vista de la plaça* que és molt possible que fos el que el va veure pintar Manent (fig.4). Fa poc,

11 Jaume Enric ZAMORA, "Viladrau, refugi dels arxius catalans de la Guerra Civil (1936-1939)", *Monografies del Montseny* 11 (1996) 229-260.

12 Marià MANENT, *El vel de Maia*, Barcelona: Destino, 1975, p. 197.

13 D'entre els retrats realitzats per Jaume Mercadé a Viladrau, en destaquen el de Joana Bofill de Lloret, filla de Sarrià, i el de la refugiada Ramona. Informació obtinguda en correspondència electrònica amb Jaume Mercadé, net del pintor, 4 de gener de 2022.

14 Enric JARDÍ, *Jaume Mercadé: pintor de una tierra*, Barcelona: Polígrafa, p. 150.

en una subhasta de Barcelona vaig descobrir un dibuix que representa l'església de Viladrau i està datat (fig. 5). Com que hi apareix un estel, intueixo que seria el projecte per a una felicitació de Nadal que no he pogut localitzar.

Jaume Mercadé, *Vista de la plaça de Viladrau*, oli sobre tela, 1938. Col·lecció particular, Viladrau.

Després de la Guerra Civil, el Montseny ja no és la Torre de Babel dels noucentistes sinó una vila on una nova burgesia s'instal·la en segones residències. La colònia d'estiuejants anirà canviant la fesomia del poble, que passarà en pocs anys del món rural, agrícola i ramader, al dels serveis i el turisme. Tot i així, els paratges del Montseny encara atreuen als artistes.

Darius Vilàs, un artista poc conegut avui ho fou molt a la seva època. Nascut a Barcelona el 1880, es formà a Llotja i es feu artista seguint els consells del seu amic Antoni Gaudí. Es va especialitzar en l'art religiós, en el fresc i els vitralls. Eustaqui Polo li encarregà la decoració de la capella de la seva casa de Viladrau, que Vilàs va pintar entre 1946 i 1948, com em corroborà Oriol Polo, fill del comitent.¹⁵ Hi ha frescs de Vilàs a l'entrada de la casa i a la capella, que aquí només citem a l'espera de poder-ho desenvolupar en un altre article.

¹⁵ Conversa telefònica amb Oriol Polo, 20 de desembre de 2021.

A la dècada dels cinquanta passaren per Viladrau els pintors Bonaventura Puig Perucho, Ramon Aguilar Moré, Joaquim Asensio i Carlos Bécquer, entre tants d'altres, molts d'ells allotjats a l'Hostal de la Glòria, on pagaven les estades amb quadres. Més endavant, hi passaren Lluís Maria Güell, Ramon Mir, Joan Abelló i l'aquarel·lista Estrada Vilarrasa. Tots ells van deixar obres que copsen els paratges viladrauencs.

Jaume Mercadé, *Vista de l'església de Viladrau*, llapis carbó sobre paper, 1938. Col·lecció particular, Viladrau.

Viladrau és avui coneguda al país per l'aigua, les bruixes i les castanyes, però no sempre va ser així. Diríem que aquesta identificació ha arribat en temps moderns com a resultat d'una calculada estratègia de màrqueting que ha volgut projectar el consistori amb aquests esquers turístics, però el llegat cultural i visual de Viladrau en concret i del Montseny en general, com hem pogut comprovar, va molt més enllà.

BIBLIOGRAFIA

- CANALS, M. (2006), "Marià Pidelaserra, pintor del Montseny", *Monografies del Montseny*, 21, p. 41-46.
- AA.VV. (1992), *Marian Pidelaserra 1877-1946*, Catàleg d'exposició, Barcelona/Madrid: MNAC/Mapfre Vida.
- JARDÍ, E. (1977), *Jaume Mercadé: pintor de una tierra*, Barcelona: Polígrafa.
- LLOREDA, J. (sic) (1902), "Una excursió al Montseny", *Catalunya artística*, p. 605-609.
- MANENT, M. (1975), *El vel de Maia*, Barcelona: Destino.
- PUJOLS, F. (1934), *El pintor Pidelaserra*, Barcelona: Syra.

- VÉLEZ, P. (1994), *Josep Obiols. L'esperit noucentista. Dibuixos del 1917 al 1937*, catàleg d'exposició, Barcelona: Sala d'Art Artur Ramon.
- ZAMORA, J. E. (1996), "Viladrau, refugi dels arxius catalans de la Guerra Civil (1936-1939)", *Monografies del Montseny* 11, p. 229-260.